

Universiteit
Leiden

The Netherlands

**Hoe te leven: klassiek of modern? Aristoteles en Hobbes
vergeleken: een filosofische vergelijking tussen het
klassieke en het moderne mens-, wereld- en
samenlevingsbeeld**

Külcü, H.

Citation

Külcü, H. (2024, May 29). *Hoe te leven: klassiek of modern? Aristoteles en Hobbes vergeleken: een filosofische vergelijking tussen het klassieke en het moderne mens-, wereld- en samenlevingsbeeld*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3755736>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3755736>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Deel III

De Samenleving

Hoofdstuk 12

Hobbes over de sociale binding: de natuurwet

The truth is that the masses grew out of the fragments of a highly atomized society whose competitive structure and concomitant loneliness of the individual had been held in check only through membership in a class.

The chief characteristic of the mass man is not brutality and backwardness, but his isolation and lack of normal social relationships.

Hannah Arendt

Inleiding

We hebben in het voorgaande getracht een beter idee te verkrijgen van de mens als *zoion atomikon*, dus als atomair en solitair wezen. Dit mede door te kijken naar de relatie tussen het individu en de gemeenschappen, waaronder de relatie met de staatsgemeenschap. Hierbij is aan het licht gekomen dat alle sociale banden voortvloeien uit de Wil van het Individu. Deze Wil legt zichzelf beperkingen en plichten op door een contract met andere individuen aan te gaan vanuit de angst. Begrippen als Vrijheid, ongebonden Individualiteit, Wil, Contract en Angst spelen een centrale rol in de moderne constellatie. Deze vormen de ingrediënten voor het sociale voegsel tussen de van nature ongebonden en onverbonden Individuen.

In het onderhavige hoofdstuk, het tweede deel van het moderne drieluik, zullen wij, als gezegd, inzoomen op dit sociale voegsel. We zullen zien dat dit voegsel samengevat is in de idee van de moderne natuurwet. Daarom zullen wij met name dit moderne natuurwetsconcept onderzoeken.

We zullen eerst kijken naar of de moderne pendants van de twee klassieke bindmiddelen terug te vinden zijn in de moderne sociale beeltenis, dus het Natuurrecht en de (politieke) Liefde. We sommen de ingrediënten op die in het moderne voegsel gaan, om ons daarna te concentreren op de idee van de moderne natuurwet als zodanig. De natuurwet als het moderne bindmiddel tussen atomaire individuen.

12.1 Het natuurrecht en de politieke Liefde?

Waaruit bestaat het moderne weefsel tussen de van nature ongebonden individuen? Vormt ook hier het ideaal en de praktijk van de politieke Vriendschap/Liefde en het Natuurrecht de kern? Of leven in deze moderne verbeelding andere aspiraties, motieven en hartstochten die de boel bijeen moeten zien te houden? Speelt het natuurrecht nog enige rol van betekenis? We zullen zien dat deze laatste vraag bevestigend dient te worden beantwoord. De vraag die hiermee rijst is wat dit moderne natuurrecht dan precies behelst?

Het zal gelet op het voorgaande niet mogen verbazen dat in de hobbesiaanse voorstelling weinig belangstelling is voor de politieke Liefde/Vriendschap (*philia*). Daar waar Hobbes sporadisch wel iets zegt over de naastenliefde, belicht hij deze vanuit het verschijnsel van de religie. En over de religie brengt hij te berde dat deze instrumenteel is opgekweekt om mensen tot gehoorzaamheid en vrede te brengen.⁷⁶⁰ Elders reveleert de verlichtingsdenker dat het zich houden aan de natuurwetten leidt tot naastenliefde.⁷⁶¹ De 17e-eeuwse denker richt zich dus vooral op andere principes om het maatschappelijk cement te creëren.

⁷⁶⁰ Hobbes, *Leviathan* XII. 54

⁷⁶¹ Hobbes, *Leviathan* XXVI. 148. Deze notie krijgt verder niet veel aandacht, maar hierin lijkt Hobbes een soortgelijke observatie te doen als Aristoteles. Het zich houden aan de principes van de vrede schept een band tussen mensen.

De emotie der angst om wetten te overtreden krijgt hierbij veel aandacht:

*“Maar zoals de mensen, om vrede te verkrijgen en daardoor hun leven veilig te stellen, een kunstmatig mens hebben gemaakt die we de staat noemen, zo hebben zij ook de kunstmatige ketenen gemaakt die we **de civiele wetten** noemen, en zij hebben zelf, door onderlinge overeenkomsten, het ene uiteinde daarvan vastgemaakt aan de lippen van de man of vergadering aan wie de soevereine macht gaven, en het andere uiteindelijk aan hun eigen oren. Deze banden, die uit zichzelf maar zwak zijn, kunnen als zij verbroken worden hecht en vast gemaakt worden door **het gevaar** dat dreigt.”⁷⁶²*

De civiele wetten, die de gelijke vrijheid tot uitdrukking brengen, moeten gepaard gaan met een angst om deze te overtreden. De civiele wet en de angst vormen twee zijden van dezelfde medaille en vormen een wezenlijk ingrediënt van het maatschappelijke bindmiddel.

Bij Aristoteles kwamen we dit verschijnsel van het civiele recht, oftewel het concept van de burgerlijke/civiele wetten, ook tegen. Volgens de klassieke denker dienen de civiele wetten, dat wil zeggen de wetten van de polis, het natuurrecht tot uitdrukking te brengen. Volgens deze zienswijze, zo hebben we gezien, gelden er universele plichten vanuit het natuurlijke Ideaal van de (sociaal-politiek-rationele) Mens. Hetgeen vervat is in de klassieke idee van het Natuurrecht. Traditioneel is deze idee van het natuurrecht ook wel de natuurwet gaan heten.

Hobbes stelt eveneens dat de natuurwetten van groot belang zijn als sociaal bindmiddel. En evenzo dat deze in de civiele wetten weerspiegeld dienen te worden. Wij hebben echter vanuit het moderne perspectief begrepen dat de natuur niet drachtig is van ethische verplichtingen omdat deze louter Vrijheid omvat:

“Ius naturale est Libertas”⁷⁶³

Hoe kan het dan dat bij Hobbes de natuurwet en de civiele wetten de hoofdingrediënten vormen van het sociale bindmiddel? Wat houdt de natuurwet en het natuurrecht bij Hobbes precies in? En hoe verhouden deze zich precies ten opzichte van de (civiele) wetten?

12.2 De vier ingrediënten van het moderne sociale bindmiddel

Hoe komen we van het moderne natuurrecht, dat de absolute (ethische) vrijheid belichaamt, tot de genoemde ingrediënten van het moderne sociale voegsel? Dus tot de inperkingen van die vrijheid door de civiele wet en de plichten? Het antwoord, zo hebben we reeds gezien, volgt logischerwijs uit de moderne ideeënconstellatie zelf.

⁷⁶² Hobbes, *Leviathan* XXI. 108-109

⁷⁶³ Hobbes, *Leviathan* XIV. 64 ‘Natuurrecht is Vrijheid.’

Als de natuur geen plichten en normen in zich draagt dan moeten wij deze, indien nodig, zelf creëren tussen gelijke en vrije individuen. Wat rest is de uitweg van de consensus. Enkel via het sociaal contract kunnen individuen tot een vrede en maatschap komen. Kortom, het maatschappelijke voegsel ontstaat uit (I) welbegrepen eigenbelang van het Individu, (II) wilsovereenstemming tussen individuen, (III) kunstmatige wetten die de *Natuurwetten* -oftewel vredeswetten onder egalitaire condities- weerspiegelen alsmede (IV) de angst voor straffen zijdens de soeverein en de angst om in de natuurtoestand te vervallen.⁷⁶⁴

Iedere vorm van sociaal (samen)zijn dient in het licht te worden gezien van deze vier elementen, die samen het voegmiddel vormen. Dit voegmiddel is in wezen de natuurwet. Want de natuurwetten zijn (1) in het eigenbelang van de individuen, (2) de natuurwet vormt tevens de inhoud van het sociaal contract tussen de atomaire individuen en (3) vormt de substantie van de civiele wetten (4) die onder bedreiging van straffen staan en dus angst inboezemen. In de kern bestaat het moderne maatschappelijke voegsel dus uit instemming van elk (individuele autonomie) met de natuurwet alsmede de angst voor de gevolgen bij de niet naleving.

We kunnen constateren dat de moderne gemeenschapsconceptie gestoeld is op een vorm van marktdenken. Een vorm van denken waarbij de begeertes van atomaire individuen vooropstaan. Dit samenzijn is dus altijd terug te voeren op de strevingen van individuen op en voor zich. Het maatschappelijk samenzijn is *marktschappelijk*. Een soort contract tussen kooplieden die afspraken maken en elkaar slechts contractueel iets verschuldigd zijn. Sociale regels worden niet opgehangen aan grotere natuurlijke idealen en waarden. Al het sociale is hypothetisch van waarde. Hypothetisch in de vorm van '*als ik maximaal wil leven en mijn begeertes maximaal wil uitleven -en dat wil ik gegeven mijn empirische natuur- dan dien ik mij socialer, deugdzamer en gemanierder op te stellen.*' Al het samenzijn dient begrepen te worden in het licht van dit *quid pro quo* beginsel.

12.3 *Lex, Ius* en de civiele wetten

Voordat we verder ingaan op het begrip van de moderne natuurwet, respectievelijk de civiele wet, is het niet van nut ontbloot om eerst uiteen te zetten dat de *natuurwet* respectievelijk het *natuurrecht* van oudsher synoniemen zijn. Zij fungeerden traditioneel als onderling inwisselbare begrippen. Als het begrip natuur en natuurrecht in de moderne hobbesiaanse aanschouwing echter niet langer staat voor de van nature geldende plichten en perken van het intrinsiek waardevolle redelijk-en-sociaal-zijn, waar staat de '*natuurwet*' bij Hobbes dan wel voor?

⁷⁶⁴ Hobbes, *Leviathan* XIV. 65, 66, 69, XXXIII, 161.

De verlichtingsdenker laat zich op dit punt wederom van zijn innovatieve kant zien. Hij rijt het traditioneel synonieme begrippenpaar natuurrecht (*ius naturale/right of nature*) en natuurwet (*lex naturalis/law of nature*) uiteen en plaatst ze vervolgens tegenover elkaar:

*“Ofschoon de auteurs die over dit onderwerp spreken gewoonlijk ius en lex, recht en wet, door elkaar halen, moet er toch een onderscheid gemaakt worden. Want recht bestaat in de vrijheid om te doen of te laten, terwijl de wet ons bepaalt en verbindt tot een van beide. Wet en recht verschillen dan ook evenveel van elkaar als verplichting en vrijheid, die met betrekking tot een en dezelfde zaak onverenigbaar zijn.”*⁷⁶⁵

Alsmede:

*“Want recht is vrijheid, namelijk de vrijheid die de civiele wet ons overlaat, maar de civiele wet is een verplichting, waardoor wij de vrijheid verliezen die de natuurwet ons gegeven heeft. De natuur schonk iedereen het recht om zichzelf met behulp van zijn eigen kracht te beschermen, en om bij het eerste wantrouwen zijn buurman voor te zijn door hem aan te vallen. De civiele wet ontnemt ons de vrijheid, in alle omstandigheden waarin we veilig kunnen vertrouwen op de bescherming van de wet. Daarom verschillen lex en ius evenveel van elkaar als verplichting en vrijheid.”*⁷⁶⁶

De moderne denker plaatst het nieuwe natuurwetsbegrip dus tegenover het omgemuete natuurrechtsbegrip. Het ene concept, de natuurwet, staat sedert deze transformatie voor de kunstmatige plicht in het eigenbelang dat door de angst hoog wordt gehouden, terwijl het andere, het natuurrecht, naar absolute individuele vrijheid geurt. We zouden wellicht zelfs kunnen zeggen dat het moderne natuurrecht staat voor het door de narcistische passies aangevuurde on(wel)begrepen eigenbelang (fase 1) dat voor chaos zorgt, daar waar de moderne natuurwet staat voor het bedachtzame welbegrepen eigenbelang gegeven de egalitaire menselijke conditie (fase 2) en het belang van orde en vrede (fase 3).

We hebben reeds gezien dat het moderne pad van de natuurlijke vrijheid, dus het moderne natuurrecht, via de wil en consensus van individuen leidt tot dat van de civiele wetten. En dat die civiele wetten de natuurwetten weerspiegelen om een stabiele maatschappij te realiseren.

⁷⁶⁵ Hobbes, *Leviathan* XIV. 64

⁷⁶⁶ Hobbes, *Leviathan* XXVI. 150

12.4 Een natuurlijk ethisch vacuüm met instrumentele (natuur)plichten?

Eerder hebben we gezien dat Hobbes van opvatting is dat de natuur moreel gezien neutraal is:

*“Een algemene regel van goed en kwaad kan niet aan de natuur van objecten zelf ontleend worden, maar alleen aan iemands eigen persoon...”*⁷⁶⁷

En daarom zegt de modernere denker:

*“De begeerten en andere menselijke hartstochten zijn op zichzelf niet zondig. En de handelingen die uit deze hartstochten voortkomen zijn dat evenmin, tot de daders een wet kennen die ze verbiedt.”*⁷⁶⁸

En daarmee is het zo dat:

*“De vraag of iemand een beter mens is dan een ander in de natuurstaat niet aan de orde is.”*⁷⁶⁹

Alsmede:

*“De begrippen goed en kwaad, recht en onrecht, zijn hier niet op hun plaats.”*⁷⁷⁰

Desalniettemin noemt Hobbes de principes en regels die tot de vrede leiden vanuit de absolute vrijheid van de natuurtoestand, de *natuurwetten*, zo hebben we gezien.⁷⁷¹ Elders noemt hij ze zelfs *natuurplichten*.⁷⁷² Hij relateert:

*“Natuurlijk zijn die wetten, die voor alle eeuwigheid van kracht zijn. Zij worden niet alleen natuurlijke, maar ook ethische wetten genoemd, en zij omvatten de morele deugden als rechtvaardigheid, billijkheid en alle andere geesteshoudingen die mensen aanzetten tot vrede en naastenliefde.”*⁷⁷³

Deze natuurwetten worden door ieder redelijk wezen gekend, zegt hij daarbij:

“Niemand kan als verontschuldiging aanvoeren dat hij onbekend was met de natuurwet, want iedereen die met rede is begiftigd wordt verondersteld de regel te kennen die ons leert

⁷⁶⁷ Hobbes, *Leviathan* VI. 24

⁷⁶⁸ Hobbes, *Leviathan* XIII. 62

⁷⁶⁹ Hobbes, *Leviathan* XV. 77

⁷⁷⁰ Hobbes, *Leviathan* XIII. 63

⁷⁷¹ Hobbes, *Leviathan* XIII. 63, XIV. 64

⁷⁷² Hobbes, *Leviathan* XXXI. 188

⁷⁷³ Hobbes, *Leviathan* XXVI. 148

dat wij een ander niet iets moeten aandoen, waarvan wij niet willen dat het onszelf geschiedt."⁷⁷⁴

We hebben eerder al kunnen ontwaren dat de eerste natuurwet gebiedt om de vrede na te streven mits deze realiseerbaar is; en dat de tweede ordonneert dat genoeg moet worden genomen met gelijke (beperkte) vrijheid -conform de civiele wetten-. Waarbij de derde natuurwet, die van de rechtvaardigheid, voorschrijft dat overeenkomsten, zoals dat men genoeg neemt met gelijke vrijheden -civiele wetten-, moeten worden nagekomen, zodat onder andere van niemand mag worden afgenomen wat van hem is.⁷⁷⁵ Omdat de natuurwetten de weg tot de vrede zijn, kunnen deze, stelt Hobbes, samengevat worden onder het gebod 'gij zult uw naaste liefhebben als uzelf'.⁷⁷⁶

Dit kan echter alleen met behulp van de grote dwingende macht van een soeverein, zo hebben we gezien.⁷⁷⁷

*"Uit zichzelf, zonder vrees voor een macht die ons dwingt ze na te leven, zijn de natuurwetten (zoals de rechtvaardigheid, de billijkheid, de bescheidenheid, de vergevingsgezindheid, en om kort te gaan, het handelen tegenover een ander zoals wij zelf behandeld zouden willen worden) immers in strijd met onze natuurlijke hartstochten, die ons aanzetten tot partijdigheid, hoogmoed, wrankzucht, en zo meer. En overeenkomsten zonder het zwaard zijn niets dan woorden..."*⁷⁷⁸

Voor Hobbes is de rechtvaardigheid niets meer dan het principe dat overeenkomsten nagekomen dienen te worden. Het is een instrumenteel principe, teneinde een maximum aan eigen begeertes te kunnen bevredigen. Onder het moderne gesternte zijn de civiele wetten er niet omwille van de menselijke perfectionering. Dit moge zo zijn, maar de (derde) natuurwet is voor de verlichtingsdenker wel een fundament van de staatsgemeenschap en de orde. Want zonder het nakomen van afspraken blijft het natuurlijke wantrouwen tussen atomaire individuen bestaan en is het stichten van een staatsgemeenschap onder de vlag van de gelijke vrijheid onmogelijk. Reden om eens van naderbij te kijken naar de hobbesiaanse notie van de rechtvaardigheid. Heeft hij deze ook getransformeerd?

⁷⁷⁴ Hobbes, *Leviathan* XXVII. 152 Elders reveleert de verlichtingsdenker dat de natuurlijke rede, die de enige manier is om de natuurwetten in te zien, het Woord van God is (*Leviathan* XXXI. 191 en XXXII. 195).

⁷⁷⁵ Hobbes, *Leviathan* XV. 71, XXXII. 195

⁷⁷⁶ Hobbes, *Leviathan* XXVIII. 179

⁷⁷⁷ Hobbes, *Leviathan* XV. 71

⁷⁷⁸ Hobbes, *Leviathan* XVII. 85

12.5 De rechtvaardigheid

12.5.1 Commutatieve rechtvaardigheid is de rechtvaardigheid

Hobbes heeft het traditionele rechtsvaardigheidsconcept eveneens naar zijn hand gezet. De verschillende concepties van de rechtvaardigheid die Aristoteles heeft gearticuleerd hebben in de westerse traditie hun sporen nagelaten. Denk aan begrippen als de politieke/civiele onderscheidenlijk natuurlijke rechtvaardigheid, alsmede distributieve en commutatieve rechtvaardigheid. Hobbes heeft zijn conceptuele hervormingen tegen deze traditionele achtergrond moeten verantwoorden. Dit is de reden dat hij eerst in zijn eigen woorden weergeeft wat men traditioneel onder dergelijke noties heeft begrepen om ze vervolgens om te munten.

Onder de commutatieve rechtvaardigheid heeft de traditie volgens hem de rekenkundige gelijkheid van overeengekomen waarden en zaken verstaan. Dat wil zeggen de rechtvaardigheid die contracten reguleert. De commutatieve rechtvaardigheid staat voor een rechtvaardige prijs en voor het nakomen van wat hierbij is overeengekomen. Hierin is mede het traditionele idee vervat dat zaken een bepaalde vaste waarde hebben en iets van gelijke waarde dienen op te leveren bij een rechtvaardige ruil. Het draait bij deze rechtvaardigheid dus om de situatie waarin mensen tot een aanbod en een aanvaarding komen.

Onder de distributieve rechtvaardigheid zou men de meetkundige toedeling van gelijke voordelen voor gelijke verdienste hebben begrepen, zegt hij.⁷⁷⁹ Hierbij gaat het dus om verhoudingsgewijze toedelingen naargelang de verdienste.

De moderne denker levert vervolgens kritiek op deze klassieke rechtvaardigheidsnoties. Hij zegt dat het toch niet onrechtvaardig wordt geacht om iets voor meer te verkopen dan het gekocht is. Dat is immers winst, de reden van handel. En hij proclameert dat er toch geen vooraf gegeven rechtvaardige waarde en prijs is van de dingen waaraan we door overeenkomsten gebonden zijn. De waarde van iets wordt bepaald door de begeerte van degene die het wil hebben, vraag en aanbod. Dat leidt tot een overeenkomst. De commutatieve rechtvaardigheid staat dus niet voor een rechtvaardige vaste prijs maar voor de marktvrijheid van individuen om af te spreken wat de prijzen en verplichtingen zijn en het nakomen van deze afspraak.

Deze commutatieve rechtvaardigheid is de kern en tegelijkertijd ook de gehele inhoud van de hobbesiaanse rechtvaardigheidsnotie. De distributieve rechtvaardigheid wordt door de moderne denker namelijk opzettelijk buiten de semantische kaders van de rechtvaardigheid geplaatst. Dit laatste mag ons niet verbazen, want in de moderne ideeënconstellatie staat de Wil van het Individu centraal. Er is geen voorgeschreven en voorgegeven waarde of Ideaal waarnaar deze Wil zich zou

⁷⁷⁹ Hobbes, *Leviathan* XV. 75

dienen te schikken. De Wil hoeft niet naar iets hogers te buigen. De moderne commutatieve rechtvaardigheidsconceptie volgt dus vanzelf uit de visie waarin de Wil van gelijke individuen waardebepalend zijn. Dit is precies wat er onder het moderne firmament gebeurt. De overeenstemming van individuele willen, het contract, vormt zodoende de enige verbinding tussen de anderszins ongebonden en onverbonden individuen. Onder het moderne gesternte is het derhalve van cruciaal belang dat contracten, die verplichtingen en banden scheppen, worden nageleefd. Het hele sociale bouwsel is op deze commutatieve rechtvaardigheidsnotie gefundeerd.

12.5.2 De distributieve rechtvaardigheid is de billijkheid

Ten aanzien van de distributieve rechtvaardigheid, het principe dat maakt dat men ieder naar verdienste dient te belonen, gewaagt de moderne denker dat het toch helemaal niet onrechtvaardig is iemand meer te geven dan hij verdient. Bovendien zegt hij dat het belonen van een verdienste een gunst is. Het is geen bindende daad voorgeschreven door de rechtvaardigheid.⁷⁸⁰

De schrijver van de *Leviathan* wil duidelijk maken dat het klassieke denkbild van de distributieve rechtvaardigheid een misvatting is. Niemand blijkt aanspraak te kunnen maken op een proportionele beloning naar verdienste. Hij die de macht heeft bepaalt vanuit zijn Wil of hij naar verdienste zal belonen of niet. Kortom, Hobbes legt het accent ook hier op de Wil van het Individu en niet op een ethische maatstaf waaraan hij zou moeten voldoen. Hij laat derhalve het domein dat traditioneel toekomt aan de prescriptieve notie van de distributieve rechtvaardigheid in zekere zin opgaan in de willekeur van het (machtige) Individu. De commutatieve rechtvaardigheid eet in zekere zin de distributieve rechtvaardigheid op.

Toch kan de 17e-eeuwse denker niet geheel om de distributieve rechtvaardigheid heen. Het verschijnsel van een goede verdeling is immers een gegeven, zoals blijkt in de praktijk van de rechtspraak. Toch plaatst de moderne denker dit verschijnsel van de juiste verdeling niet onder de noemer van de rechtvaardigheid. Hij schaaft deze onder de natuurwet der *billijkheid*. Daarmee wordt de billijkheid (*equity*) door Hobbes eveneens buiten het semantische veld van de rechtvaardigheid geduwd.⁷⁸¹

De billijkheid vormt de elfde natuurwet in de lijst. Het schrijft onpartijdigheid voor aan de rechter die iets dient te bedelen of verdelen. De moderne denker geeft hierbij aan dat het begrip billijkheid in het *common law* systeem -dat casuïstisch ontwikkeld is door rechters- altijd een centrale rol heeft gespeeld. Het beginsel instrueert de rechter om de verdeling te doen naar recht -oftewel naar de wetten- en naar rede.⁷⁸² Hobbes legt in dit kader de nadruk op de waarde van de gelijkheid.

⁷⁸⁰ Hobbes, *Leviathan* XV. 75

⁷⁸¹ Hobbes, *Leviathan* XV. 75-78

⁷⁸² Hobbes, *Leviathan* XXVI. 141, 143, 145, 146. Het zou beschamend zijn, zegt Hobbes, indien de rechter

Gelijken dienen het gelijke te verkrijgen in termen van vrijheid, voordelen en lasten.⁷⁸³ Op grond hiervan mogen individuen zichzelf niet méér rechten toeëigenen dan zij bereid zijn anderen (gelijken) te geven.

Wat de inhoudelijke maatstaf van de billijkheid precies behelst wordt niet geheel duidelijk in de *Leviathan*, maar haar contouren laten zich -zoals bij alle natuurwetten- raden met het oog op het doel van de sociale vrede. Hobbes geeft aan dat de billijkheid in wezen bestaat uit een juist begrip van de fundamentele natuurwet, dat groeit met reflectie.⁷⁸⁴ De billijkheid lijkt dus te staan voor een soort algemeen intuïtief moreel inzicht in wat redelijk is gelet op de (gewenste) gelijkheid tussen mensen met het oog op de vrede.⁷⁸⁵ Hij noemt de billijkheid daarom ook wel het inzicht van de natuurlijke rede.⁷⁸⁶

Als we ons meer specifiek afvragen welke principes tot de billijke verdeling behoren, dan vernemen we dat het niet mogen straffen van onschuldigen hier beslist onder valt.⁷⁸⁷ Zelfs de soeverein is volgens de 17e-eeuwse denker gebonden aan dit principe. De soeverein kan weliswaar nooit onrechtvaardig handelen -tegen de afgesproken civiele wetten in gaan, daar hij buiten het sociaal contract staat-, maar hij kan wel de natuurwettelijke billijkheidsnorm schenden.⁷⁸⁸

Dit laatste moeten we even laten bezinken. Hoe kan de soeverein gebonden zijn aan een verplichting als de natuur geen ethische verplichtingen met zich brengt, en hij zichzelf evenmin heeft gebonden via zijn Wil? We zullen hier later op terug moeten komen.

anders zou denken dan dat de soeverein de billijkheid voor ogen heeft gehad bij zijn bedoelingen met de civiele wetten. De verlichtingsdenker zegt dat de rechter op grond van de natuurwet verplicht is de billijkheid te volgen en de wet met die inzichten van de billijkheid aan te vullen. Wij stellen ons echter de vraag, wat nu als een soeverein niet de hobbesiaanse natuurwetten voor ogen heeft bij het maken van zijn wetten. En dus niet de billijkheid aspireert bij het formuleren van zijn wetten doordat hij bijvoorbeeld een ras of een minderheidsgroep systematisch uit wil roeien?

783 Hobbes, *Leviathan* XXVI. 150

784 Hobbes, *Leviathan* XXVI. 145, 146

785 Hobbes, *Leviathan* XXVI. 146

786 Hobbes, *Leviathan* XXVI. 144

787 Een ander billijkheidsprincipe zou het verbod zijn op het leveren van tegenbewijs bij een aanklacht (Hobbes, *Leviathan* XXVI. 144, 145). Ook zou de natuurlijke billijkheid het liberale principe voorschrijven dat wat de wet niet verboden heeft behoort tot de vrijheid van eenieder (Hobbes, *Leviathan* XXVI. 150, 165).

788 Zagorin, *Hobbes and the Law of Nature*, Princeton University Press, 2010, p. 92-94

12.6 De natuurwetten

12.6.1 De eeuwigheid van de natuurwetten

“De natuurwetten zijn onveranderlijk en eeuwig.”⁷⁸⁹

Deze pennenstreek van de 17e-eeuwse denker lijkt op het eerste oog sterk op de universalistische claim die we bij Aristoteles aantreffen over dat het natuurrecht overal en altijd dezelfde gelding heeft. Op de keeper beschouwd zijn er echter grote verschillen.

Ten eerste blijkt de inhoud van de moderne natuurwetten te verschillen van de hiërarchie benadrukkende en de proportionele gelijkheid onderstrepende aspecten van de klassieke karakterdeugden. Voor Hobbes is de commutatieve rechtvaardigheid, oftewel de rekenkundige gelijkheid, en het nastreven van de gelijke individuele vrijheid van grootste belang. De moderne denker brengt weliswaar ook principes van de dankbaarheid, inschikkelijkheid, vergevingsgezindheid, bescheidenheid, billijkheid en onpartijdigheid naar voren, doch deze traditionele deugdenterminologie mag de moderne egalitaire lading ervan niet bedekken.

De hobbesiaanse natuurwetten zijn volstrekt instrumenteel van waarde. Van nature hebben zij geen gelding en significantie. Zodra de mens zich echter realiseert dat de natuurwetten, dus de morele deugden⁷⁹⁰ en sociale regels, door egalitaire omstandigheden in zijn eigenbelang zijn, worden deze in hemzelf (*in foro interno*) een innerlijke wens. Hobbes reveleert:

“De schrijvers over moraalfilosofie erkennen het bestaan van deze deugden en ondeugden wel, maar zij zien niet in waarom de deugden iets goeds zijn, noch dat zij in ere moeten worden gehouden als middelen tot een vreedzaam en welvarend leven in goede onderlinge verstandhouding.”⁷⁹¹

In dit licht van de instrumentaliteit dienen wij de bewering dat de natuurwetten onveranderlijk en eeuwig zijn te begrijpen. De hobbesiaanse natuurwetsconceptie kan niet in de klassieke zin uitgaan van een onveranderlijk en eeuwig (ethische) natuurwet die van nature gelding heeft. Wij hebben gezien dat de hobbesiaanse natuurtoestand een situatie is van absolute ethische vrijheid. In dit stadium hebben de natuurwetten geen gelding.⁷⁹² De moderne natuurwetten kunnen derhalve niet eeuwig en onveranderlijk zijn.

⁷⁸⁹ Hobbes, *Leviathan* XV. 79. Elders in de *Leviathan* zegt hij met een vingerwijzing naar Petrus: “...maar geen letter van de wet van de natuur zal voorbijgaan, want zij is de eeuwige wet van God.” Hobbes (*Leviathan* XXVI. 144). “De voorschriften die daaruit (natuurlijke rede: HK) volgen, zijn wetten die niet gemaakt worden, maar eeuwig zijn.” (*Leviathan* XXXIV. 205).

⁷⁹⁰ “Moraalfilosofie is de wetenschap van deugd en ondeugd, en daarom is zij de ware leer van de natuurwetten en de ware moraalfilosofie.” Hobbes, *Leviathan* XV. 79

⁷⁹¹ Hobbes, *Leviathan* XV. 80

⁷⁹² Hobbes, *Leviathan* XV. 80

Wat hieruit blijkt is dat Hobbes zijn moderne denkbeelden weliswaar onderdompelt in traditioneel jargon, doch dat de inhoud daarvan onmiskenbaar modern is. En dit moderne allooi vloeit voort uit het instrumenteel-hypothetische karakter van die natuurwetten:

*“De uiteindelijke reden, het doel en het oogmerk waartoe de mensen (die van nature gesteld zijn op vrijheid en macht over anderen) zich de beperkingen opleggen waaraan zij (zoals wij zien) in de staat onderworpen zijn, is de zorg om hun eigen leven veilig te stellen, en daardoor een bevredigender bestaan te verwerven.”*⁷⁹³

Hobbes zegt hier eigenlijk dat indien de vrede wordt nagestreefd, de negentien natuurwetten altijd en overal de brug vormen naar de vrede. Dit hypothetische gegeven vormt een onveranderlijk feit.

Wij weten echter dat de vrede volgens Hobbes geen natuurlijk, intrinsiek en onveranderlijk doel is. Het is een *second best option*. Als de egalitaire menselijke conditie verandert dan verandert dit doel eveneens. Dit zou zich kunnen voordoen in het geval dat een individu door technologische of DNA gerelateerde ontwikkelingen alle anderen ver achter zich weet te laten. Zulk een supermens heeft dan het recht om te doen wat hij wil. Hij is dan de grote vis die alle kleine vissen kan en dus mag opeten. Kwantitatief overwicht in macht en kracht bepaalt in de nominalistische visie immers het gezag; en gezag bepaalt wat gelding heeft en wat behoort (*ought*) door instemming te oogsten van anderen -uit angst en ontzag.⁷⁹⁴

12.6.2 Een gebonden soeverein en God als maker van de natuurwet?

In het voorgaande zijn we reeds op een passage gestuit waaruit valt af te leiden dat de soeverein -die buiten het sociaal contract staat- gebonden is aan de natuurwet (der billijkheid). Er zijn nochtans meer van zulke passages:

*“Het is waar dat alle soevereine heersers onderworpen zijn aan de natuurwetten. Deze wetten zijn van God gegeven, en kunnen door niemand, ook niet door de staat, worden afgeschaft.”*⁷⁹⁵

Alsmede:

*“Maar omdat hij sterfelijk en vergankelijk is, als alle aardse schepselen, en omdat er in de hemel (niet op aarde) iets is wat hij moet vrezen en aan wiens wetten hij moet gehoorzamen, zal ik...spreken over ziekten waaraan hij kan lijden, over zijn dood, en over de natuurwetten waaraan hij moet gehoorzamen.”*⁷⁹⁶

⁷⁹³ Hobbes, *Leviathan* XVII. 85

⁷⁹⁴ Kwantitatief overwicht is ook de reden dat wij volgens Hobbes God dienen te aanbidden. Dit is een conceptie van god die geassocieerd wordt met de nominalistische denktraditie.

⁷⁹⁵ Hobbes, *Leviathan* XXVIII. 169

⁷⁹⁶ Hobbes, *Leviathan* XXVIII. 167

Tevens lezen we:

“De taak van de soeverein...is...namelijk het bevorderen van de veiligheid van het volk. Hij is hiertoe verplicht door de natuurwet, en behalve aan God, de maker van deze wet, is hij aan niemand verantwoording schuldig... door goede wetten te maken en ten uitvoer te leggen, zodat iedereen aan de hand hiervan zijn eigen zaken kan inrichten.”⁷⁹⁷

Ik werp nogmaals de vraag op hoe dit kan. Als de natuur een ethisch vacuüm is, zoals Hobbes beweert, en alleen overeenkomsten verplichtingen kunnen doen ontstaan, hoe kan de soeverein die buiten alle contracten staat dan gebonden zijn aan plichten vanuit de natuurwet?

Een volgende daarmee samenhangende vraag die rijst, zoals aangekondigd in hoofdstuk 5, is of zich volgens Hobbes twee of drie ontische sferen voordoen. Wij hebben tot nog toe duidelijk gezien dat de 17e-eeuwse denker een onderscheid maakt tussen de sfeer van (1) de amorele natuur, onderscheidenlijk (2) het sociale menselijke domein van de kunstmatige maaksels en contracten. We hebben gadeslagen dat het domein van de (deterministische) natuur bepalend is voor hoe de dingen (noodzakelijk) zijn. Vanuit de aangehaalde passages lijkt het er echter op dat we niet kunnen ontkomen aan een derde zijnsfeer. Dat we dus naast (1) de amorele sfeer van de natuurkrachten en (2) de kunstmatig-menselijke sfeer, een (3) Goddelijke-bevelssfeer dienen te onderscheiden waarin de natuurwetten worden bevolen aan alle mensen, inclusief de soeverein.

Indien wij vervolgens aannemen dat zich deze drie ontische sferen voordoen, dan kunnen (3) wij de sfeer van de (natuur)wetten van God, die bindend zijn voor eenieder in het geweten omdat God de almachtige gevreesd dient te worden, onderscheiden van (1) de sfeer van de blinde mechanische natuurkrachten zonder doel, (2) alsmede van de sfeer van de kunstmatige staat en diens civiele wetten.

Indien wij Hobbes zo dienen te begrijpen, en de letterlijke lezing noopt, me dunkt, hiertoe, dan wordt het onderscheid tussen de amorele natuurlijke sfeer (1) en (3) de sfeer van de goddelijke-bevelen die zich uitdrukt in de natuurwetten, erg problematisch.⁷⁹⁸ Het moeilijke aan deze onderscheiding is dat God ook de schepper is van de natuur en de natuurwetten. En dat hij dus als *deus absconditus* en eerste beweging ook de maker is van alle natuurlijke straffen die, volgens Hobbes zelf, veelal vanzelf volgen op het overtreden van de natuurwetten/deugden in de menselijke sfeer. Zodra wij dus een ontische sfeer aannemen van waaruit God beveelt en zodoende een ethisch-wettelijk behoren schept, en wij vervolgens inzien dat God de natuurkrachten en mechanieken schept, gaan de grenzen van de ontische sferen kriskras door elkaar lopen. En beginnen we onvermijdelijk (ethische/god ingelegde) doelen te zien in de natuurlijke sfeer die mede tot uiting komen in de natuurlijke straffen/gevolgen.

⁷⁹⁷ Hobbes, *Leviathan* XXVIII. 175

⁷⁹⁸ Hobbes, *Leviathan* XXI. 109, XXVIII. 165.

De almachtige God van Hobbes had de natuur weliswaar anders kunnen scheppen, in de hobbesiaanse visie, maar hij heeft ervoor gekozen deze wereld zo te creëren met de daarin optredende gevolgen en vredeswetten/natuurwetten. De vredeswetten zijn dus zo bezien bedoeld door God. Deze zienswijze leidt echter ontegenzeggelijk tot tegenspraken. De natuur blijkt zo bezien moreel betoverd, terwijl Hobbes uitdrukkelijk zegt dat de natuur ethisch gezien leeg en *ateleologisch* is.

Hoe komen we uit deze fundamentele tegenspraak? Dat kan alleen door een van de hoorns van de tegenstelling los te laten. Men kan de passages over de goddelijke bevelen letterlijk blijven nemen en Hobbes blijven zien als een overtuigd fideïst die een blind geloof hecht aan God, maar dan moet men het hobbesiaanse natuurbegrip offeren aan de teleologie. Want dan moeten we ervan uitgaan dat de creatie van God zo bedoeld is en dus algemene bedoelingen en doelen in zich draagt. Het is evenwel glashelder dat de natuur volgens Hobbes *ateleologisch* is, getuige zijn omschrijving van de natuurtoestand en het belang daarvan. Zo blijven we dus zitten met de tegenspraak tussen een *ateleologische* als *teleologische* natuuropvatting. Moeten we de bewering dat Hobbes een oprechte fideïst is dan niet laten varen?

12.6.3 De natuurwet en de civiele wet

12.6.3.1 De civiele wetten

Om de idee van de natuurwet goed te kunnen begrijpen dienen we ook de relatie tot de civiele wet te doorschouwen. Het idee civiele wet, oftewel burgerlijke wet, als zodanig, verwijst volgens Hobbes naar alle wetten van de staat (*civitas*).⁷⁹⁹ Het verwijst naar de regels die burgers verplichten als onderdanen.⁸⁰⁰ Het doel van de civiele wetten is de vrede te waarborgen. Dat kan alleen, gewaagt de moderne denker, door de gerechtigheid -nakomen van overeenkomsten en het aanvaarden van gelijke rechten- en veiligheid te verzekeren.⁸⁰¹ Goede civiele wetten zijn dus regels die nodig zijn voor de vrede, en zodoende goed zijn voor het volk.⁸⁰²

De civiele wetten zijn, zo moge duidelijk zijn, niet eeuwig. Ze zijn feitelijk afhankelijk van de wil van de soeverein en dus tijd en ruimte gebonden.⁸⁰³ Ze zijn bindend zodra ze duidelijk zijn gecommuniceerd.⁸⁰⁴ De wetten, in geschreven of ongeschreven vorm, betreffen namelijk de met afdoende tekenen afgekondigde

⁷⁹⁹ Hobbes, *Leviathan* XVIII. 91

⁸⁰⁰ Dit verschijnsel van de civiele wetten zagen we eerder ook al bij Aristoteles onder de noemer van de politieke/civiele rechtvaardigheid. Waarmee de klassieke denker eveneens verwees naar alle civiele wetten van de (stad)staat.

⁸⁰¹ Hobbes, *Leviathan* XVIII. 91, 92,93

⁸⁰² Hobbes, *Leviathan* XXX. 182

⁸⁰³ Hobbes, *Leviathan* XXVI. 148 In deze passage spreekt de moderne denker over positiefrechtelijke wetten.

⁸⁰⁴ Hobbes, *Leviathan* XXVII. 152, 153. Daarom geldt voor de civiele wetten -anders dan voor de natuurwetten- dat het overtreden door onbekendheid ermee onder bepaalde omstandigheden te verontschuldigen is.

bevelen van de soeverein/staat⁸⁰⁵, die aangeven wat recht en onrecht is.⁸⁰⁶ Zonder civiele wetten kan er dus strikt genomen niets als onrechtvaardig worden bestempeld. Want eerst met de civiele wetten bestaan bindende afspraken van recht en onrecht. En we hebben gezien dat rechtvaardigheid inhoudt dat men overeenkomsten nakomt.⁸⁰⁷ Wat tevens van belang is, is dat hetgeen de civiele wetten niet beperken of verbieden, benadrukt de verlichtingsdenker, volgens de natuurwet behoort tot de vrijheid van de onderdanen.⁸⁰⁸

12.6.3.2 *De relatie tussen de civiele wetten en de natuurwetten*

Dienen de civiele wetten de natuurwetten te weerspiegelen? We zagen dat de wetten van de polis volgens Aristoteles het universele en abstracte natuurrecht in concrete vorm tot uitdrukking dienen te brengen. Is de soeverein volgens Hobbes daarentegen niet volledig vrij en ongebonden, waardoor hij de natuurwetten niet hoeft te weerspiegelen?

In hoofdstuk 26 van de *Leviathan* gaat Hobbes in op dit vraagstuk.⁸⁰⁹ Hij lijkt daarbij verdacht veel het stramien te volgen dat Aristoteles heeft uitgezet in boek V van de *NE* aangaande het natuurrecht. Het eerste dat in dit licht opvalt is de stelling dat de soeverein absolute vrijheid geniet. De soevereine machthebber vertegenwoordigt, zo hebben we gezien, alle burgers in de staatsgemeenschap. Al zijn handelingen zijn door eenieder geautoriseerd alsof het hun eigen handelingen zijn. Zo bezien is iedereen medeauteur van wat de soeverein doet.⁸¹⁰ Het voorgaande brengt ook met zich dat de soeverein niet onrechtvaardig kan handelen, ofschoon wel onbillijk.

*“Het is waar dat mensen die over soevereine macht beschikken onbillijk kunnen zijn, maar zij kunnen niet in eigenlijke zin onrechtvaardig zijn, of onrecht begaan.”*⁸¹¹

⁸⁰⁵ Hobbes, *Leviathan* XXVI. 137-138, 139-140

⁸⁰⁶ Hobbes, *Leviathan* XXXI. 187

⁸⁰⁷ Hobbes, *Leviathan* XXVI. 137. De definitie van rechtvaardigheid is het nakomen van een overeenkomst. En dat van de onrechtvaardigheid het nalaten deze te vervullen. Als onrecht dus alleen mogelijk is daar waar civiele wetten bestaan, dan betekent dit dat Hobbes de civiele wetten ziet als plichten tot welke men zichzelf heeft gebonden. En op de keeper beschouwd klopt dit beeld. De civiele wetten die door de soeverein kenbaar worden gemaakt, zo hebben we gezien, zijn in zekere zin de beperkingen die elk der burgers zichzelf oplegt. Allen zijn de auteur van de civiele wetten omdat de soeverein hen vertegenwoordigt volgens de afspraken in het sociale contract.

⁸⁰⁸ Hobbes, *Leviathan* XXVIII. 168

⁸⁰⁹ Hobbes, *Leviathan* XXXI. 192: “Wat door de wil van particuliere personen kan worden beslist, zolang er geen andere wet bestaat dan de rede, kan ook door de wil van de staat worden beslist en worden vastgelegd in de civiele wetten.”

⁸¹⁰ Hobbes, *Leviathan* XVII. 88-89

⁸¹¹ Hobbes, *Leviathan* XVIII. 90, XXX 182: “geen enkele wet kan onrechtvaardig zijn”. Het is echter interessant dat Hobbes in de opgemelde passage aangeeft dat de soeverein onbillijk kan handelen. Strikt genomen kan dit niet omdat hij niet gebonden is aan de natuurwet, of is hij er toch aan gebonden op een andere manier (heteronomie), zonder ermee ingestemd te hebben (zonder autonomie)? We zullen hier later ons licht over laten schijnen.

De soeverein heeft immers geen overeenkomst gesloten met anderen en onrecht is slechts het niet nakomen van overeenkomsten.⁸¹² Bovendien, zo stelt Hobbes, kan hij niet gebonden zijn aan zijn eigen wil. Ook niet wanneer hij deze heeft uitgedrukt in de vorm van civiele wetten. Want, brengt hij te berde, de wil van de soeverein kan veranderen. En daar hij nog in het bezit is van al zijn natuurlijke vrijheden kan hij niet gebonden worden aan zijn eerdere wil.⁸¹³

Hij geniet in ethische zin van een onversneden vrijheid, ook als wetgever. Zo kan hij geheel willekeurig bepalen welke meningen verboden zijn en welke niet.⁸¹⁴ De vraag die rijst is of de soeverein gelet op zijn natuurrecht en vrijheid ook vrij is om de natuurwetten te negeren in zijn civiele wetten. Indien dat zo is dan staat de veronderstelde correspondentie tussen de door de individuen overeengekomen natuurwetten en de door de soeverein ingestelde civiele wetten geheel op losse schroeven. Toch veronderstelt Hobbes zulk een correspondentie wanneer hij zegt:

*“De natuurwet en de civiele wet sluiten elkaar in, en zijn van gelijke omvang.”*⁸¹⁵

Hij geeft bovendien aan dat de natuurwetten pas wetten zijn in de volste zin des woords met de oprichting van de staat en het gieten van deze in de vorm van soevereine bevelen, oftewel in de vorm van civiele wetten.⁸¹⁶ Dankzij de civiele wetten worden deze instrumentele deugdprincipes van de vrede juridisch bindend en kunnen er bestraffingen op volgen.⁸¹⁷ Hobbes zegt over deze relatie tussen de natuurwet en de civiele wet:

*“De natuurwet is...een bestanddeel van de civiele wet. En omgekeerd maakt de civiele wet deel uit van de voorschriften van de natuur... ..De civiele wet en de natuurwet zijn geen verschillende soorten wet, maar verschillende onderdelen van de wet. Deze omvat een geschreven gedeelte, dat we de civiele wet noemen, en een ongeschreven gedeelte, de natuurwet.”*⁸¹⁸

⁸¹² Hobbes, *Leviathan* XXVIII. 169

⁸¹³ Hobbes, *Leviathan* XXVI. 138

⁸¹⁴ Hobbes, *Leviathan* XVIII. 91

⁸¹⁵ Hobbes, *Leviathan* XXVI. 138; Verderop in de *Leviathan* merkt Hobbes op dat de natuurwetten die eeuwigdurend en universeel zijn onbetwistbaar goddelijke wetten zijn (Hobbes, *Leviathan* XXVI. 148, 149, 150).

⁸¹⁶ Hobbes, *Leviathan* XXVI. 138, 143. De 17e-eeuwse denker geeft aan dat de natuurwetten eigenlijk geen wetten zijn in de volste zin van het woord. Want zo lang de rede deze (instrumentele) voorschriften voorschrijft zijn het nog louter inzichten en stelregels. Een wet in de volste zin zijn deze pas wanneer de voorschriften de woorden zijn van iemand met rechtmatig gezag.

⁸¹⁷ Hier lijkt Hobbes op een meer impliciete wijze al vooruit te wijzen op wat John Locke later explicieter zou uitdrukken. De gedachte dat de staatsmacht nodig is om duidelijker en concreter aan te geven voor allen wat (natuurlijk) recht en onrecht is door middel van positieve wetten. En de gedachte dat de staat rechters aanwijst die hierover met gezag recht kunnen spreken. Alsmede dat de staat een uitvoerende macht kan aanwijzen die zulke uitgesproken straffen kan executeren.

⁸¹⁸ Hobbes, *Leviathan* XXVI. 138

Dit zijn woorden die, als gezegd, verdacht veel de aristotelische passages over het natuurrecht volgen. Enige oppervlakkige gelijkenis mag de wezenlijke verschillen in denkbeelden echter niet verbloemen. We hebben gezien in welke zin de natuurwet volgens Hobbes deel uitmaakt van de civiele wetten. De natuurwetten worden als het ware verder ingescherpt en in een juridisch bindend jasje gegoten door de soeverein.

De bewering dat ook de civiele wet deel uitmaakt van de natuurwet vraagt om nadere uitleg. Die geeft de verlichtingsdenker ook. Hij legt uit dat alle individuen het natuurwettelijk principe der rechtvaardigheid -dat men overeenkomsten na dient te komen- hebben aanvaard bij het oprichten van de staat. En zich dus hebben gecommiteerd aan de civiele wetten. De (derde) natuurwet vormt zo gezien de wortel en stam van de boom waarvan de vertakkingen de civiele wetten zijn.

De verlichtingsdenker veronderstelt dus de weerspiegeling van de natuurwetten in de civiele wetten. Hij lijkt deze correspondentie als een algemeen empirisch gegeven te zien. Voor ons is echter niet onmiddellijk inzichtelijk waarom de absoluut vrije soeverein de natuurwetten zou moeten overnemen in zijn civiele wetten. Hobbes zelf heeft immers toegegeven dat de soeverein vrij is.

Het antwoord is naar mijn inzicht niet zozeer gelegen in de ethische (contractuele) sfeer, maar in de feitelijke grenzen waaraan de soeverein gebonden is gegeven zijn passies en de orde der dingen. De soeverein is immers gebonden aan de realiteit. Als de soeverein bepaalde dingen nalaat, bijvoorbeeld het maken van civiele wetten, dan heeft dit bepaalde gevolgen voor zijn feitelijke macht, zijn gezag en zijn glorie. En het waarborgen van deze goeden is zijn lijdende passie:

*“Het belang van de soeverein en het belang van het volk kunnen niet van elkaar worden gescheiden. Een soeverein met zwakke onderdanen is een zwakke soeverein...”*⁸¹⁹

Hobbes noemt deze onwenselijke gevolgen van het niet nakomen van de natuurwetten, als gezegd, ook wel de natuurlijke straffen:⁸²⁰

“Iedere handeling van een mens in dit leven is het begin van een lange keten van gevolgen... en het is nu eenmaal zo dat iemand die iets voor zijn genoegen wil doen, ook de daarmee

819 Hobbes, *Leviathan*, XXX. 182. Zie ook “En zij bedenken evenmin dat de soevereine machthebbers hun geen uitzonderlijke lasten opleggen, om dat zij genoegen of voordeel verwachten van het benadelen en verzwakken van hun onderdanen, van wier welvaren hun eigen kracht en roem afhankelijk is...” Hobbes, *Leviathan* XVIII. 94.

820 Hierbij past ook de volgende passage: “Het opleggen van straffen, groot of klein, aan onschuldige onderdanen is in strijd met de natuurwet. Straffen zijn er voor het overtreden van de wet, en daarom kan er geen straf voor onschuldigen bestaan. In zulke gevallen wordt de natuurwet op drie manieren overtreden. Ten eerste verbiedt zij iedereen om bij het nemen van wraak iets anders op het oog te hebben dan een toekomstig goed, en uit het straffen van onschuldigen kan voor de staat niets goeds volgen. Ten tweede verbiedt de natuurwet ondankbaarheid. Iedere soevereine macht is oorspronkelijk ingesteld met instemming van alle onderdanen, met de bedoeling dat deze hen zal beschermen zolang zij gehoorzamen. Het straffen van onschuldigen is daarom het belonen van goed met kwaad. En ten derde gebiedt de natuurwet rechtvaardigheid, dat wil zeggen een billijke toepassing van het recht. Bij het straffen van onschuldigen wordt deze regel niet gehandhaafd.”

verbonden ongenoegens moet aanvaarden. Deze ongemakken zijn de natuurlijke straffen voor handelingen die het begin zijn van meer kwaad dan goed. Zo komt het dat onmatigheid van nature wordt gestraft met ziekten, overmoed met tegenslag, onrecht met de agressie van vijanden, trots met ondergang, lafheid met onderdrukking, vorstelijke nalatigheid in het staatsbestuur met opstand, en opstand met moord en doodslag...zij doen zich voor als een natuurlijk resultaat, onafhankelijk van de menselijke wil.”⁸²¹

De soeverein dient dus zijn eigenbelang wanneer hij de interne en externe vrede en veiligheid waarborgt. In die feitelijke -niet-ethisch-contractuele en beslist niet ethisch-natuurlijke- zin lijkt hij dus gebonden aan de natuurlijke straffen/natuurwetten die onderdeel zijn van de werkelijkheid:

“Het is waar dat alle soevereine heersers onderworpen zijn aan de natuurwetten. Deze wetten zijn van God gegeven, en kunnen door niemand, ook niet door de staat, worden afgeschaft. Maar aan de wetten die door de soeverein, of anders gezegd, door de staat worden gemaakt is hij zelf niet onderworpen.”⁸²²

Dit is ook de achtergrond van de volgende passages:

“...de macht van de vertegenwoordiger van deze staat wordt slechts begrensd door de ongeschreven wet van de natuur.”⁸²³

De premisse in de veronderstelde correspondentiegedachte tussen de natuurwet en de civiele wet lijkt dus niet te volgen uit een verheven ideaal, maar uit het eigenbelang van de soeverein die de natuurlijke straffen wil vermijden. De soeverein is vanuit zijn eigenbelang eraan gebonden de gelijke vrijheid en de billijke rechtspleging alsmede de uitvoerende macht te regelen bij civiele wetgeving.⁸²⁴ In die zin is hij dus in elk geval gebonden aan de door God gecreëerde

⁸²¹ Hobbes, *Leviathan* XXXI. 193

⁸²² Hobbes, *Leviathan* XXVIII. 169. Zie ook de volgende passage: *“Want er bestaat geen gerecht van het natuurlijk rechtvaardige (court of natural justice) dan het geweten, waar niet de mens heerst, maar God, wiens wetten (die welke bindend zijn voor de gehele mensheid) in relatie tot God, daar hij schepper is der natuur, natuurlijk zijn, en met betrekking tot God, als Koning der Koningen, wetten zijn* (Hobbes, *Leviathan*, XXX. 185-186). Hobbes geeft aan dat de mens op deze manier behoort tot het koninkrijk van God. De levenloze dingen niet, want die begrijpen de wetten die God uitvaardigt niet en zijn daar simpelweg (zonder bewustzijn) aan onderworpen. De mens daarentegen heeft door de ingevingen van zijn rechte rede inzicht in die wetten. Interessant is dat de verlichtingsdenker aangeeft dat God het natuurrecht bezit om te heersen over mensen. De grondslag hiervan, geeft hij aan, is zijn onweerstaanbare macht. De onweerstaanbaarheid van macht bepaalt immers aan wie het natuurrecht toekomt, ook om mensen naar zijn wil en goeddunken te doen lijden (Hobbes, *Leviathan* XXXI. 187). We zien dat ook in het kosmologisch en theologisch beeld van de verlichtingsdenker macht en Wil bepalend zijn. Hobbes benadrukt dan ook dat we geen beperkingen mogen leggen aan de macht van God. God kent geen verlangens/hartstochten omdat een hartstocht een macht impliceert dat door iets anders wordt beperkt (Hobbes, *Leviathan* XXXI. 190).

⁸²³ Hobbes, *Leviathan* XXII. 116

⁸²⁴ Hobbes, *Leviathan* XVIII. 91-92, XXIV 127-128, 1142-143

(natuur)wetten. Of de soeverein als onderdaan van God, uit angst en ontzag voor de almachtige, ook gebonden is aan de natuurwetten blijft hierbij een vraag. Over de problemen die rijzen met de aanvaarding van de ontische sfeer van de Goddelijke-bevelen hebben we hiervoor al het nodige gezegd. Daar zullen we in het vergelijkende hoofdstuk 14 op terugkomen.

Conclusie

Van nature bestaan slechts atomaire, dat wil zeggen ongebonden en onverbonden, Individuen. Elke binding, verplichting en gemeenschap moet daardoor het gevolg zijn van de Wil van Individuen die dat afspreken. Die dus een Contract sluiten. In dit kader speelt bij Hobbes het moderne concept van de natuurwet een grote rol. De natuurwet vormt de kern van het moderne sociale bindmiddel.

In het voorgaande hebben we daarom vooral gezien wat de natuurwet is en het begrip uitgediept door te kijken naar de relatie tussen de natuurwet en de civiele wetten. De civiele wetten dienen de natuurwetten te weerspiegelen en de civiele wetten vormen, samen met de angst voor straffen, het maatschappelijke cement in de moderne verbeelding.

Dit concept van de natuurwet, oftewel de morele deugden, is op vele fronten een andere dan de natuurrechtsopvatting van de klassieke denker. Zo vertrekt het vanuit de aanname dat het Individu en zijn Vrijheid het natuurlijk gegeven zijn, terwijl de Gemeenschap en de Verplichting kunstmatige en instrumentele creaties betreffen met het oog op de *second best option* van de vrede.

Hobbes breekt hierbij het traditionele natuurrechtsbegrip in twee oppositionele concepten. Aan de ene zijde het natuurrechtsconcept, dat staat voor de absolute natuurlijke vrijheid van het Individu. Een re-conceptualisatie die dus voortkomt uit de ontologische aanname dat de natuur gespeend is van ethische waarden en enkel bestaat uit concrete materie in beweging.

Daarnaast is er de natuurwet. Die staat in de moderne verbeelding voor het voortschrijdend inzicht in het belang van de kunstmatige orde en de kunstmatige plicht alsmede de egalitaire deugden en de noodwendige beteugeling van de natuurlijke individuele vrijheid. Want het Individu heeft er 'toevallig', gelet op de egalitaire natuurlijke omstandigheden- alle belang bij de natuurlijke en zichzelf verslindende absolute vrijheid in te ruilen voor de kunstmatige orde van de ingeperkte vrijheid.

Ethische principes worden in deze moderne conceptie in de eerste plaats dus beschouwd als beknellingen die het individu zichzelf oplegt. Die hij zichzelf *moet* opleggen vanuit zijn welbegrepen eigenbelang samen te moeten leven. Ze zijn onderdeel van een *second best option*. Derhalve omvat de natuurwet alleen principes die van hypothetische waarde zijn. Hypothetisch en dus nimmer onvoorwaardelijk.

